

Krzysztof Bieliński CSsR

Accademia Alfonsiana,
Pontificia Università Lateranense, Roma
kbielinski@alfonsiana.org

JEZUSOWA „WIZJA POKOJU” W UJĘCIU SYNOPTYKÓW

JESUS' VISION OF PEACE ACCORDING TO THE SYNOPTICS

STRESZCZENIE

SŁOWA KLUCZE

Chrześcijanie, odpowiedzialni za współkształtowanie pokoju i sprawiedliwości w świecie, zobowiązani są do bycia świadkami Ewangelii także w tym względzie. Artykuł odpowiada na pytanie o istotę i nowość nauczania Jezusa na temat pokoju w ujęciu Ewangelii synoptycznych. W pierwszym punkcie charakteryzuje wizje pokoju współczesne Jezusowi, ukazując korzenie i tło nowości i wyjątkowości orędzia ewangelicznego na ten temat. Punkt drugi analizy z jednej strony definiuje „pokój Jezusa”, ujmując go w kategorii królestwa Bożego w jego dynamicznym procesie realizacji, z drugiej zaś – na podstawie analizy logionu „o mieczu” w wersji Mateusza (Mt 10,34-36) i „o podziale” w wariancie Łukasza (Łk 12,51) – uwidacznia niebezpieczeństwo pomylenia Jezusowego pokoju z jego surogatami. Trzeci, centralny punkt artykułu koncentruje uwagę na autoprezentacji

pokój Jezusa,
królestwo Boże,
„czyniący pokój”,
prawo odwetu,
wolność od
przemocy, miłość
nieprzyjaciół

Chrystusa zawartej w Mateuszowym Kazaniu na górze, ukazując istotę „*eirene* Jezusa” wyrażoną najpełniej poprzez: siódme błogosławieństwo odnoszące się do „czyniących pokój” (Mt 5,9) oraz dwie antytezy, piątą znoszącą prawo odwetu (Mt 5,38-42) i szóstą radykalizującą Prawo, nakazując miłość nieprzyjaciół (Mt 5,44-45).

ABSTRACT

Christians, sharing responsibility for establishing peace and justice in the world, are called to be witnesses of the Gospel toward this end. This article considers the essence and originality of Jesus' teachings on peace as evident in the synoptic gospels. First, it describes the concepts of peace current in Jesus' day, and it demonstrates the very root and background of the newness and uniqueness of the evangelical message. Secondly, the analysis seeks to define "the peace of Jesus", by couching it within the category of "God's Kingdom". Also, it analyzes the "*logio* of the sword" (taken from Matthew 10:34-36) and "division" (taken from Luke 12:51), thus demonstrating the danger of confusing the real message of the peace of Jesus with its surrogates. Thirdly, the article concentrates on Christ's *auto* presentation, located in the Sermon on the Mount, discussing the essence of "Jesus' *eirene*", as most clearly expressed in (1) the Seventh Beatitude, referring to the "peace makers" (Mt 5, 9), and (2) in two *antitheses*: namely the fifth, which revokes the law of revenge (Mt 5, 38-42), and the sixth, that radicalizes the Law, obliging the love of enemies (Mt 5, 44-45).

KEYWORDS

Jesus' peace,
God's kingdom,
„peace maker”,
law of revenge,
freedom from
violence, love
of enemies

„Pokój” dla chrześcijanina jest jednym z określeń, które oznacza moc królestwa Bożego obecnego w historii narodów, w różnych kulturach i w życiu pojedynczych osób. Utożsamiając „pokój” z „królestwem Bożym”, Nowy Testament kontynuuje z jednej strony oczekiwanie Izraela, z drugiej zaś eksponuje rozwój obietnic powtarzanych przez proroków. „Pokój” zdefiniowany jako „królestwo Boże” nie jest na ziemi sytuacją definitywną, ale trwającym dynamicznym procesem. Jego pełne urzeczywistnienie dokona się w Bogu, kiedy Chrystus „przekáže królowanie Bogu i Ojcu i gdy pokona wszelką Zwierzchność, Władzę i Moc” i kiedy ostatecznie „Bóg będzie wszystkim we wszystkich” (por. 1 Kor 15,24.28)¹.

Przesłanie Jezusa dotyczące pokoju w ujęciu ewangelii synoptycznych można starać się wydobyć stosując dwojakiemu rodzaju podejście metodyczne. Po pierwsze hermeneutyczne, koncentrując uwagę na terminie „pokój”, analizując jego semantykę i jej ewolucję, aby uwyraźnić następnie specyfikę Jezusowego rozumienia pokoju i jego nieprzedawnioną aktualność. Za punkt wyjścia można obrać także aktualną refleksję nad zagadnieniem pokoju, szukając następnie, czy i w jakim zakresie odnaleźć można w orędziu ewangelii synoptycznych „ziarna prawdy” użyteczne dla pełniejszego ujęcia kwestii. Obydwie metody niosą wszakże ze sobą pewne ryzyko: pierwszemu podejściu grozi niebezpieczeństwo ujęcia zagadnienia pokoju w wąskim aspekcie filologicznym (historia, która nie zostanie otwarta na współczesność); drugie skutkować może rozważaniami z wcześniej przyjętymi założeniami (aktualność, która bezkrytycznie umiejscowiona zostanie w tekstach Pisma). W zaproponowanej przez nas analizie zagadnienia pokoju Jezusa według przekazu synoptyków, pójdziemy drogą metodycznie pewniejszą i bardziej poprawną dla całościowego ujęcia tematu, uwzględniając obydwie podejścia metodyczne.

¹ Por. Manicardi, „Cristo è la nostra pace”, 81.

W pierwszym punkcie artykułu scharakteryzujemy wizję pokoju współczesne Jezusowi, ukazując korzenie i tło nowości i wyjątkowości Jego orędzia na ten temat. W punkcie drugim analizy zaproponujemy definicję „pokoju Jezusa” ujmując go w kategorii „królestwa Bożego” w jego dynamicznym procesie realizacji. Następnie sięgniemy po logion „o mieczu” w wersji Mateusza (Mt 10,34-36) i „o podziale” w wariancie Łukasza (Łk 12,51), podkreślając, że pokój przyniesiony przez Jezusa może być – przed czym On sam przestrzega – pomyłony z jego surogatami. Tak przygotowani podejmiemy próbę nakreślenia „Jezusowej wizji pokoju” według przekazu synoptyków, koncentrując uwagę na autoprezentacji Chrystusa zawartej w Mateuszowym Kazaniu na górze. Wydaje się bowiem, że pokój Jezusa najpełniej wyrażają: siódme błogosławieństwo odnoszące się do οἱ εἰρηνοποιοί, tzn. „czyniących pokój” (Mt 5,9) oraz dwie Mateuszowe antytezy, piąta znosząca prawo odwetu (Mt 5,38-42) i szósta radykalizująca Prawo, nakazując miłość nieprzyjaciół (Mt 5,44-45).

1. KONCEPCJE POKOJU WSPÓLCZESNE JEZUSOWI

1.1. „Pokój orientalny”

W starożytnym wschodzie (Egipt i Babilonia) istniała tzw. „globalna koncepcja pokoju”, którego rzeczywistość stanowiły jednocześnie aspekty: militarny, polityczny, społeczny, religijny jak również kosmiczny. Realizacja tego pokoju była podstawowym zadaniem władcy. Na nim spoczywał obowiązek zapewnienia dobrobytu, sprawiedliwości, porządku publicznego, troska o kult oraz podbicie i podporządkowanie sobie wrogów. Aspekt ostatni pozwala zrozumieć, że „pokój” starożytny posiadał w prawdzie charakter globalny, ale nie uniwersalny. Był on bowiem pokojem wewnątrz jednego narodu, nie pomiędzy narodami. „Pokój” w starożytnym orienście nie był pojmowany jako pokojowe współistnienie

z innymi ludami. Wprowadzenie pokoju pomiędzy narodami oznaczało ich podbicie i podporządkowanie².

1.2. „Shalom” żydowski

„Shalom” pochodzi od Boga, jest jego darem i w sposób nierozłączny wiąże się ze sprawiedliwością (nie ma pokoju bez sprawiedliwości³), której jest on oznaką. „Pokój to suma dóbr towarzyszących sprawiedliwości; to posiadanie urodzajnej ziemi, obfitości jedzenia i bezpiecznego miejsca zamieszkania; to możliwość odpoczywania bez żadnego lęku, to triumf nad nieprzyjaciółmi, możliwość rozmnażania się, krótko mówiąc – to wszystko, przez co Bóg jest z nami (Kpł 26,1-13)”⁴. Stary Testament źródło i istotę pokoju widział w obecności Boga pomiędzy ludźmi⁵. „Shalom” żydowski nie jest jedynie brakiem wojny, lecz stanem człowieka, który żyje w harmonii z naturą, z samym sobą, z Bogiem; jest pełnią jego szczęścia. To wszystko natomiast odnosi się nie tylko do jednostki, lecz dotyczy przede wszystkim poziomu wspólnotowego, całego narodu⁶. Istotne składowe żydowskiej koncepcji pokoju zapisane zostały w Księdze Kapłańskiej 26,3-7.

„Shalom” jest koncepcją pokoju globalnego, jawi się to wyraźnie, kiedy uwzględni się rzeczywistości mu towarzyszące: realizacja sprawiedliwości, zachowywanie prawa, gościnność wobec ubogich i wdów, ład społeczny, dobrobyt, wierność w sprawach religijnych. Jednocześnie jednak – jak wynika z przekazu Dt 20,10-14 – „shalom” nie jest koncepcją poko-

² Por. Maggioni, *Uomo e società nella Bibbia*, 182.

³ Sprawiedliwość ludzka w ujęciu Starego Testamentu to „przestrzeganie nakazów Bożych”, zgodne z nimi postępowanie, „mądrość wprowadzona w życie”. Por. Descamps, „Sprawiedliwość”, 899-900.

⁴ Léon-Dufour, „Pokój”, 701.

⁵ Por. Léon-Dufour, „Pokój”, 704.

⁶ Por. Maggioni, *Uomo e società nella Bibbia*, 182.

ju uniwersalnego. Także dla Izraela zaprowadzenie pokoju z nieprzyjaciółmi oznacza podporządkowanie ich sobie⁷.

Szczególny wkład orędzia proroków w odniesieniu do pokoju dotyczy dwóch wymiarów: z jednej strony jego transpozycji eschatologicznej (nadzieja na pokój mesjański w obliczu deprawacji ideału pokoju), z drugiej zaś religijnego ujęcia źródła pokoju, którym jest nawrócone serce człowieka, wolnego od grzechu idolatrii⁸. W ujęciu proroków pokój związany jest z aktem moralnym, z działaniem, odpowiedzialnością, z istotnymi reformami. Prorocy odrzucają politykę rządzących, którzy szukają pokoju za pomocą układów politycznych, widząc w tym brak wiary. Izrael może żyć w pokoju jedynie wtedy kiedy ufa słowu Pana i pozostaje mu wierny⁹.

1.3. „Pax romana”

W tym samym czasie co Jezus, inny wielki człowiek – Cezar August, obwieszczał światu pokój tzw. „pax romana”, czyniąc z misji pokojowej istotny fundament swojej polityki. Pokój rozumiany był jako najwyższa wartość wszystkich rozsądnych, prawych i zamożnych obywateli Imperium rzymskiego. Życie w pokoju, zgodzie i porządku było także największym pragnieniem prostego ludu¹⁰.

„Pax romana” stanie się wraz z pryncypatem ważnym elementem polityki ekspansywnej Rzymu, synonimem daru, który Imperium przynosi narodom dzięki swojej przewadze zbrojnej, politycznej i prawnej. Był on wynikiem wysiłków militarnych Cezara. W inskrypcji z Priene, miasta sąsiadującego ze stolicą prowincji – Efezem (9 r. po Chr.), August wychwalany jest jako podarowany przez opatrzność wybawca, który zakończył wojnę i wprowadził pokój. W konsekwencji

⁷ Por. Maggioni, *Uomo e società nella Bibbia*, 183.

⁸ Por. Maggioni, *Uomo e società nella Bibbia*, 183.

⁹ Por. Maggioni, *Uomo e società nella Bibbia*, 184.

¹⁰ Por. Riedo-Emmenegger, *Prophetisch-messianische Provokateure der Pax Romana*, 165.

narodziny boskiego Augusta oznaczać będą dla świata początek dobrej nowiny. Z pojęcia „pax Augusta” rozwinię się pojęcie „pax romana”, a użyje go po raz pierwszy Seneca¹¹.

Ten boski dar pokoju, wszędzie tam gdzie panowanie Rzymu nie chce być od razu uznane i przyjęte, trzeba przekazać przy użyciu broni¹². Za cieszenie się „pax romana”, za życie w pokoju i bezpieczeństwie, należało zapłacić wszakże wielką cenę wolności. Cesarstwo określało granice wolności człowieka i narodu żyjącego w obrębie Imperium. Należało płacić podatek.

W Azji Mniejszej odnaleziono kopię autobiografii pierwszego cesarza rzymskiego Oktawiana Augusta, *Czyny boskiego Augusta* (łac. *Res Gestae Divi Augusti*). Wśród dokonanych przez siebie wielkich dzieł władca ten wymienia także przyniesienie przez Rzym pokoju w świecie. Pokój, który jak notuje dokument, „osiągnięty został przez zwycięstwa” (*parta victoriis pax*)¹³.

2. „POKÓJ JEZUSA”

2.1. Pokój jako rozwój Królestwa Bożego

Jak zdefiniować „pokój” według wizji Jezusa, jego istotę a zarazem oryginalność w zrozumieniu i przekazie jednych

¹¹ Por. Riedo-Emmenegger, *Prophetisch-messianische Provokateure der Pax Romana*, 170.

¹² Nieprzypadkowo monety cesarstwa posiadały symbolikę wojny, zwycięstwa i pokoju, np. Victoria która stoi na bogini Roma znajdującej się na broni zwyciężonych; na tetradrachmie z tego czasu Pax trzyma w jednej ręce łaskę pokoju w drugiej zaś miecz. Por. Riedo-Emmenegger, *Prophetisch-messianische Provokateure der Pax Romana*, 170.

¹³ Czyny boskiego Augusta (łac. *Res Gestae Divi Augusti*) to autobiograficzna inskrypcja pogrzebowa pierwszego cesarza rzymskiego Oktawiana Augusta, poświadczona w wielu kopiach na terenie Imperium Rzymskiego. Najlepiej zachowana inskrypcja została odkryta w 1555 r. Napis wykuty był na wewnętrznej ścianie *Augusteum*, świątyni Augusta i Romy w Ankarze (starożytna Ancyra) w Galacji, dlatego nazywa się go zamienne *Monumentum Ancyranum*. Por. „Res Gestae Divi Augusti”, 170-184.

z pierwszych uczniów i teologów jednocześnie, których określamy dziś terminem „synoptycy”? Skorzystamy z definicji zaproponowanej przez biblistę włoskiego E. Manicardiego, który utożsamia Jezusowy „pokój” z „królestwem Bożym”: „Pokój jest dla chrześcijanina jednym z imion, które wskazuje na moc królestwa Bożego obecnego w historii ludów, w różnych kulturach i w doświadczeniu poszczególnych osób”¹⁴.

Nowy Testament podejmuje i kontynuuje oczekiwanie Izraela, ale stanowi też nowy etap realizacji obietnic prorockich. „Pokój” rozumiany jako „królestwo Boże” nie jest na ziemi rzeczywistością ukończoną ale stanowi dynamiczny proces. Swoje wypełnienie osiągnie on dopiero w Bogu, kiedy Chrystus, jak wyrazi to syntetycznie Paweł apostoł: „przekaze królowanie Bogu i Ojcu i gdy pokona wszelką Zwierzchność, Władzę i Moc” i kiedy „Bóg będzie wszystkim we wszystkich” (por. 1 Kor 15,24.28).

Pokój według objawienia biblijnego nie jest zwyczajną równowagą pomiędzy potęgą sił ludzkich, jest czymś danym od Boga. To Bóg ogłasza pokój i ofiaruje ludziom możliwość jego realizacji wewnątrz sił znajdujących się w przestrzeni Jego daru. Ewangelia pokoju rozbrzmiewa już wraz z umieszczeniem Adama i Ewy w raju ziemskim (por. Rdz 2,8-15). Wraz z wylaniem się zła, które eksploduje bratobójstwem Abla (Rdz 4,1-16) i emblematyczną historią Lameka (Rdz 4,17-24), ludzkości odnowionej przez potop Bóg ofiaruje przymierze (Rdz 9,12-16). Od wydarzenia powołania Abrama i narodzin ludu wybranego, w narracji biblijnej „pokój” zostaje bardziej związany z przymierzem ofiarowanym Izraelowi. Staje się on rzeczywistością, kiedy dar Boga – przymierze niosące ze sobą pokój – zostaje przyjęte i jest respektowane (por. Kpł 26, 3-6). W obliczu niewierności ludu prorocy zapowiadają, że Bóg także ten upadek weźmie na siebie. Pokój zostanie dany, gdy nadejdzie Mesjasz. On

¹⁴ Manicardi, „Cristo è la nostra pace”, 81.

odnowi lud przymierza i sam stanie się dla niego pokojem (por. Iz 9,5-6; 52,7).

Jezus rozpoczyna działalność publiczną, podejmując te własności oczekiwania i ogłaszając, że wraz z jego przyjściem przybliżyło się w sposób zdecydowany królestwo Boże (por. Mk 1,14-15). Relacja pomiędzy istotnymi etapami przyjścia Jezusa, które inauguruje królestwo pokoju i jego rozwój, została przedstawiona w sposób szczególnie wyraźny w Ewangelii Łukasza, w której częściej od pozostałych używa się słowa „pokój”.

Po raz pierwszy perspektywa pokoju pojawia się w hymnie *Benedictus*. W kantyku tym Zachariasz, jak prorok napełniony Duchem świętym (por. Łk 1,67), wyjaśnia znaczenie poczęcia Jezusa i jeszcze przed jego narodzinami obwieszcza, że przychodzi on „aby nasze kroki zwrócić na drogę pokoju” (Łk 1,79).

Drugie odniesienie do pokoju Łukasz umiejscawia w narracji o narodzeniu Jezusa, w ramach wizji, jaką otrzymują pasterze (Łk 2,14). Wielkie wojsko Bożych duchów z nieba wyśpiewuje kantyk na cześć pokoju „chwałę Boga, która objawia się na ziemi poprzez znaki postrzegalne ludzkimi zmysłami, a jej konkretnym wyrazem jest Dziecko złożone w żłobie i mające wypełnić posłannictwo zbawcze. Owocem zbawienia dokonanego przez Boga na ziemi jest pokój [...], który skupia w sobie wszystkie błogosławieństwa czasów ostatecznych”¹⁵. Użyty tu „termin «pokój» zawiera w sobie całą treść zbawienia, które nie jest jedynie brakiem wojny, ale pełnią komunii z Bogiem, odzwierciedlającą się w sprawiedliwych relacjach pomiędzy ludźmi”¹⁶. Hymn aniołów mówi o życzeniu pokoju ludziom, w których jego dawca sobie upodobał. Ta εὐδοκία („upodobanie”, „pragnienie dobra”) Boga objawiona wobec człowieka, nie odnosi się tylko do niektórych, ale obejmuje całą ludzkość, którą On chce zbawić, udzielając jej pokoju. Tekst Łukasza podkreśla także,

¹⁵ Mickiewicz, *Ewangelia według świętego Łukasza. Rozdziały 1–11*, 173.

¹⁶ Rossé, *Il Vangelo di Luca*, 93.

że pokój potrzebuje „ludzi dobrej woli”, tzn. ludzi określonej jakości, którzy przyjmą go i zrealizują.

Wkraczający do Jerozolimy Jezus obwołany zostaje wysłannikiem i przedstawicielem Boga na ziemi. Przychodzi, aby zaprowadzić „pokój w niebie i chwałę na wysokościach” (Łk 19,39). Słowa te są bardzo podobne do tych z hymnu wyśpiewanego przez aniołów w noc narodzenia się Zbawiciela, istnieje jednak istotna różnica pomiędzy Łk 2,14 a 19,38. Podczas gdy – według tekstu pierwszego – aniołowie śpiewają, że narodzenie Zbawiciela przyniesie upragniony pokój na ziemi, we fragmencie drugim uczniowie Jezusa opiewają pokój, który zapanuje w niebie. Przyjście Jezusa przynosi ze sobą tymczasem pokój tylko w niebie. Na ziemi nadchodzi niesprawiedliwość i przemoc śmierci Jezusa. Ale właśnie Jego męka, śmierć i zmartwychwstanie staną się źródłem pokoju kosmicznego, który obejmie niebo i ziemię. Aktualnie na ziemi szaleje zbrodnia, której Jezus, wkraczając do miasta, podda się w sposób wolny, jednak przyszłe zwycięstwo pokoju pozwala uczniom już od tej chwili zanosić radosny hymn. Wraz z wejściem Mistrza do Jerozolimy Królestwo Boże i pokój czynią nowy krok (Łk 19,38), po dwóch wcześniejszych, jakimi były według narracji Ewangelii Łukasza poczęcie (Łk 1,79) i narodziny Jezusa (Łk 2,14)¹⁷.

2.2. Surogaty pokoju

W Ewangeliach synoptycznych obecna jest troska Jezusa o właściwe rozumienie pokoju. Tzw. Mateuszowa „mowa misyjna” (Mt 10,1-42) – skierowana do uczniów „powołanych do urzeczywistniania wiernie i wytrwale posłannictwa chrześcijańskiego” i prezentująca „doświadczenie pracy misyjnej w pierwotnej wspólnotie kościelnej”¹⁸ – zawiera perypokopę o prześladowaniach i rozbiciu rodzin (Mt 10,34-39).

¹⁷ Por. Manicardi, „Cristo è la nostra pace”, 84.

¹⁸ Paciorek, *Ewangelia według Świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, 409.

We fragmencie tym napotkamy ostrzeżenie przed błędnym pojęciem misji Jezusa, a dokładniej jakości pokoju przez Niego przyniesionego. Mogą mu ulec ewangelizatorzy zobowiązani do rozpoczynania powierzonej im misji pozdrowieniem zawierającym życzenie pokoju. „Nie sądźcie, że przyszedłem pokój przynieść na ziemię. Nie przyszedłem przynieść pokoju, ale miecz. Bo przyszedłem poróżnić syna z jego ojcem, córkę z matką, synową z teściową i będą nieprzyjaciółmi człowieka jego domownicy” (Mt 10,34-36). Uczniom zagraża utożsamienie pokoju, który pochodzi z misji chrześcijańskiej, z brakiem napięć rodzinnych i społecznych. W rzeczywistości bowiem królestwo Jezusa nie niesie ze sobą spokoju, lecz miecz, który przenika serca, polaryzuje poglądy, różnicuje rzeczywistość i nierzadko także konfrontuje osoby. Istnieje bowiem realne niebezpieczeństwo, że głosiciel pokoju będzie żył jego nazbyt wygodną iluzją. Proklamowanie pokoju towarzyszącego nadejściu królestwa Bożego nie oznacza bowiem wkroczenia w spokojną rzeczywistość pozbawioną trudów. Mateusz mówi o mieczu, który symbolizuje wrogość i sprzeciw wobec głosicieli Ewangelii, Jezusowego orędzia pokoju i miłości Boga wobec wszystkich odsuniętych na margines społeczny i skrzywdzonych. Jako budowniczy nowych relacji i nowego porządku zbudowanego na solidarności i przynależności do Jezusa, uczniowie stają się niewygodni dla niesprawiedliwych struktur świata.

Ten sam logion spotykamy w Ewangelii Łukasza¹⁹ w ramach sekcji pouczeń odnoszących się do uczniów (Łk 12,1-53) żyjących w świecie, w wersety 49-53 dotyczących podziałów z powodu Chrystusa. Logion mówi o sensie „przyjścia” Jezusa, podkreślając jego rezultat: przyszedł, aby przynieść nie pokój, lecz podział. Profetycznie zostało to zapowiedziane już przez Symeona (Łk 2,34). Pomimo dobrej nowiny

¹⁹ Logion przejęty został przez Łukasza i Mateusza ze źródła Q. Łk 12,51 przepracował tu tekst Łk 13,2-3, Mateusz skonstruował zdanie na podstawie Mt 5,17. Por. Schulz, *Q. Die Spruchquelle der Evangelisten*, 258.

o pokoju mesjańskim – która rozbrzmiewa od początku *Ewangelii dzieciństwa* (por. Łk 1,79; 2,14) i ogłaszana jest przez apostołów od miasta do miasta i od domu do domu (por. Łk 10,5-6) – Jezus jest świadomy, że Jego osoba prowokuje spory i tworzy podziały. Wątek ten pojawia się na początku jego działalności publicznej (por. Łk 4,21nn) i często powraca²⁰.

Jezus zapowiada: „Czy myślicie, że przyszedłem dać ziemi pokój? Nie, powiadam wam, lecz rozłam” (Łk 12,51). Łukasz dokonuje redakcji frazy zaczerpniętej ze źródła Q. Czyni to prawdopodobnie ze względu na niebezpieczeństwo błędnego zrozumienia przesłania Jezusa w duchu „zeloizmu”, preferując termin bardziej abstrakcyjny: „podział” (grec. διαμερισμός)²¹. Διαμερισμός opisany jest tu za pośrednictwem języka, który dotyczy wszystkich relacji rodzinnych. Konflikty te wydają się konieczną konsekwencją misji Jezusa, rekonstrukcji „nowego Izraela” na nowym fundamencie, już nie krwi czy też pozycji społecznej, ale wiary, miłości bez ograniczeń rodzinnych czy etnicznych²². Decyzja: za Jezusem czy przeciwko niemu, może rozwiązać więzi najbardziej intymne (krew, kultu i przynależności narodowej), doprowadzając do podziałów pomiędzy członkami tej samej rodziny. Stać się uczniem Jezusa oznacza podjęcie decyzji, która przekracza także najsilniejsze relacje społeczne, jeżeli stanowią one przeszkodę na drodze realizacji wezwania chrześcijańskiego. Kwestia wrogości społecznej i relacji zerwanych z powodu Jezusa nie jest nowa dla czytelnika *Ewangelii Łukasza* (por. Łk 6,22). Oczywiście, podział nie jest celem misji, ale spodziewaną konsekwencją przyjęcia przepowiedania Jezusa²³.

Należy dodać, że u Łukasza spotykamy nie tylko takie samo ostrzeżenie przed mylnie rozumianym pokojem (Łk 12,51 paralelnie do Mt 10,34), lecz także narracje o płaczu Jezusa

²⁰ Por. Masetto, *Lettura del Vangelo secondo Luca*, 262.

²¹ Por. Bovon, *Vangelo di Luca. II: Commento a 9,51-19,27*, 386.

²² Por. Bovon, *Vangelo di Luca. II: Commento a 9,51-19,27*, 387.

²³ Por. Crimella, *Luca. Introduzione, traduzione e commento*, 232.

nad Jerozolimą, antonomazją miasta pokoju: „Gdy był już blisko, na widok miasta zapłakał nad nim i rzekł: «O gdybyś i ty poznało w ten dzień to, co służy pokojowi! Ale teraz zostało to zakryte przed twoimi oczami»” (Łk 19,41-42). Wydarzenie to jest bardzo ważne, ponieważ ukazuje cierpienie Jezusa z tego powodu, że pokój przez niego proklamowany – projekt Boga skierowany do Izraela²⁴ – nie został przyjęty, a w konsekwencji nie mógł zapanować. F. Bovon podkreśla, że εἰρήνη („pokój”), o której tu mowa „nie jest jedynie ciszą wynikającą z zawieszenia broni, lecz harmonijną relacją z Bogiem: «pokojem w niebie», o którym była mowa w wersecie 38., który wypełni się ze zgodą lub też nie świętego miasta i zaprowadzony zostanie przez mesjasza Izraela, o którym śpiewali aniołowie w dniu narodzenia. Ten pokój, ustanowiony przez Chrystusa, jest realny, i nie da się go pomylić z nadzieją żydowską, potęgą imperium rzymskiego, ani też nie jest on zamknięty jedynie w przestrzeni nieba. Po wniebowstąpieniu bowiem uczniowie Chrystusa głoszą go po całej ziemi, starają się nim żyć i proponować go innym jako styl życia”²⁵. Płacz Jezusa nad Jerozolimą pokazuje, że pokój przez Niego przyniesiony nie jest czymś łatwym i ma wysoką cenę. Epizod ilustruje podział, jaki przyniósł ze sobą Jezus, podział, który jest przyczyną jego płaczu²⁶.

2.3. Błogosławieństwo pokoju

Mateuszowe „Kazanie na górze” (Mt 5,1-7,29) – „najlepszy portret Jezusa, jaki posiadamy, jego autentyczna autoprezentacja”²⁷ – jest tym tekstem Ewangelii synoptycznych, który najbardziej pozwala poznać Jezusową wizję pokoju. Skoro bowiem „pokój Jezusa” – jak ukazaliśmy to wyżej – należy ujmować w kategorii dynamicznej mocy królestwa Bożego

²⁴ Por. Bovon, *Vangelo di Luca*. III: *Commento a 19,28-24,53*, 46.

²⁵ Bovon, *Vangelo di Luca*. III: *Commento a 19,28-24,53*, 48.

²⁶ Por. Manicardi, „Cristo è la nostra pace”, 90-91.

²⁷ Schockenhoff, *Die Bergpredigt*, 12.

zainauguowanego przyjściem Jezusa i urzeczywistnionego Jego zbawczą śmiercią i zmartwychwstaniem, a „Kazanie na górze” w swojej istocie to „autorytatywna i ostateczna proklamacja woli Boga dokonana przez Jezusa, będąca bezpośrednią konsekwencją głoszenia królestwa Bożego”²⁸, zatem w tym tekście synoptycznym szukać można podstawowego dookreślenia Jezusowej wizji pokoju. W pierwszej spośród pięciu obszernych jednostek literackich Ewangelii Mateusza, zwanych wielkimi „mowami”, znajdują się trzy konkretne wezwania skierowane do uczniów jako nosicieli i konstruktorów Jezusowego pokoju²⁹. Pierwsze odniesienie, gdy chodzi o formę, to siódme błogosławieństwo wobec οἱ εἰρηνοποιοί, „czyniących pokój” (Mt 5,9). Dwa kolejne to antytezy: piąta znosząca prawo odwetu (Mt 5,38-42) i szósta radykalizująca Prawo, nakazując miłość nieprzyjaciół (Mt 5,44-45).

2.3.1. Czyniący pokój – οἱ εἰρηνοποιοί: Mt 5,9

Mateuszowe błogosławieństwa są objawieniem obecności królestwa Bożego w aktualnej sytuacji ludzi i zmierną w kierunku „mądrościowej parenezy”³⁰. Pierwszych osiem makaryzmów ukazuje typy osób, które są reprezentantami obecności królestwa Boga.

W interesującym nas tutaj błogosławieństwie siódmym: „Błogosławieni, którzy wprowadzają pokój (μακάριοι οἱ εἰρηνοποιοί), albowiem oni będą nazwani synami Bożymi” (Mt 5,9), Jezus proklamuje, że οἱ εἰρηνοποιοί (dosłownie:

²⁸ Paciorek, *Ewangelia według Świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, 187.

²⁹ Kazanie jest zbiorem wypowiedzi Jezusa wygłoszonych prawdopodobnie przy różnych okazjach. Jego krótsza redakcja znajduje się w Ewangelii Łukasza (Łk 6,20-49), pozostały materiał wykorzystany został przez trzeciego ewangelistę w różnych innych miejscach pierwszej księgi. Dowodzi to, że w redagowaniu Kazania na górze Mateusz czerpał z materiału, który znany był także Łukaszowi (tzw. źródła Q). Por. Paciorek, *Ewangelia według Świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, 185.

³⁰ Paciorek, *Ewangelia według Świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, 193.

„ci, którzy czynią pokój”) otrzymają status „synów Bożych”. Podmiot czynności (κληθήσονται = „będą nazwani”) nie jest wprawdzie wymieniony wprost, ale ze struktury gramatycznej czasownika (*passivum divinum*) wynika, że jest nim Bóg. Czyniącym pokój między ludźmi przyobiecane zostaje synostwo Boże, czyli „ucieleśnienie i trwanie w nich Jezusa jako Syna Bożego” oraz „eschatologiczne synostwo rozumiane jako nieosiągalny dotąd stopień bliskości oraz podobieństwa do Boga”³¹. Każdy zatem, kto wprowadza, czyni pokój między ludźmi, uczestniczy w szczególnej właściwości i przymiocie samego Boga.

Makaryzm nie informuje jednak cóż takiego czynią owi εἰρηνοποιοί, działający na rzecz pokoju. Bóg sam jest stwarzającym pokój, ὁ ποιῶν εἰρήνην (por. Iz 45,7). On jest także tym, który w Jezusie przynosi ludziom εἰρήνη (Łk 2,14). Uczniowie powinni zatem – jak apeluje w błogosławieństwie Jezus – uczestniczyć w tym Jego działaniu. Mają nie tylko sami żyć z otrzymanego błogosławieństwa pokoju, ale także innym ludziom umożliwić w nim udział, pozwalając doświadczyć czegoś z εἰρήνη Boga³². Cel działania chrześcijan w tym świecie może być jedynie opisany jako – uwzględniając zamysł Boga wobec świata – bycie εἰρηνοποιοί³³. Jest to jednak bardzo ogólne określenie, które nie mówi nic o konkretnym sposobie wprowadzania Jezusowego pokoju, rozwiązując istniejące konflikty. Należy dodać, że termin εἰρηνοποιός nie oznacza jedynie kogoś niekonfliktowego i nastawionego pokojowo wobec innych, ale określa kogoś, kto poprzez osobiste działanie, własne czyny troszczy się przede wszystkim o zażegnanie konfliktu, kto angażuje się w odbudowanie i zachowanie pokoju³⁴. A zatem jedno z istotnych zadań uczniów Jezusa zdefiniowanych jako „czyniący pokój” stanowi rozwiązywanie konfliktów. Działanie

³¹ Paciorek, *Ewangelia według Świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, 201.

³² Por. Nikolaus, „«Nicht Frieden, sondern das Schwert»?”, 179.

³³ Por. Nikolaus, „«Nicht Frieden, sondern das Schwert»?”, 180.

³⁴ Por. Schockenhoff, *Die Bergpredigt*, 166–167.

to zakłada wcześniejsze przewyciężenie napięć, jakie znajdują się u jego podstaw (nienawiść, strach, poczucie zagrożenia), a następnie stworzenie nowych, lepszych warunków (przede wszystkim wzajemne zaufanie) do życia w pokoju. Budowanie pokoju nie dokonuje się tylko poprzez odrzucenie broni. Bardziej konieczne jest stworzenie warunków dla pokojowego współistnienia narodów, stworzenie warunków pokoju, w następstwie czego uzbrojenie staje się niepotrzebne³⁵. O wolności od przemocy i miłości nieprzyjaciół, dwóch bardzo konkretnych warunkach pokoju, dwóch szczególnych aspektach Jezusowej wizji pokoju, informuje Mateusz w kolejnych fragmentach tej samej mowy, w tzw. antytezach, którym teraz trzeba poświęcić chwilę uwagi.

2.3.2. Wolni od przemocy: Mt 5,38-42

Warto przypomnieć, że tzw. antytezy w Ewangelii Mateusza (Mt 5,21-48) to sześć jednostek literackich zbudowanych według takiego samego schematu (wprowadzenie; postawienie tezy; wprowadzenie antytezy; stanowisko Jezusa). W formułach tych Jezus – autorytatywny głosiciel i objawiciel woli Boga – sięga po sześć tez (prawd) przekazanych przez Boga w Starym Testamencie („Słyszeliście, że powiedziano”) i przedstawia własne, nowe i miarodajne stanowisko, osobistą interpretację objawienia udzielonego przez Boga w dawnych czasach („A Ja wam powiadam”)³⁶. Antyteza piąta (znosząca prawo odwetu) wraz z szóstą (radyzalizującą przykazanie miłości bliźniego) „stanowią najwyższe wymagania etyki Jezusa”³⁷ wobec uczniów żyjących w świecie naznaczonym nienawiścią i złem.

³⁵ „«Nicht Frieden, sondern das Schwert»?”, 180.

³⁶ Por. Paciorek, *Ewangelia według Świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, 218-219.

³⁷ Schockenhoff, *Die Bergpredigt*, 221.

Pierwsza analizowana przez nas antyteza to Jezusowe wezwanie do rezygnacji z przemocy zilustrowane przykładem o uderzeniu w policzek, zabraniu sukni i płaszczka oraz przymuszeniu do towarzyszenia w drodze (Mt 5,38-42). Jezus odziera prawo odwetu (*ius talionis*) z Wj 21,24 – przedstawiane nierzadko jako synteza etyki starotestamentalnej mającego na celu przewrócenie naruszonego sprawiedliwego porządku³⁸, czyli pokoju w relacjach międzyludzkich – ograniczające zemstę za wyrządzoną krzywdę do nieprzekraczania wymiaru doznanej krzywdy zgodnie z zasadą: „Oko za oko i ząb za ząb” (w. 38). Apel „Nie stawiajcie oporu złemu” (w. 39) oznacza wezwanie do złożenia w ręce Boga wymierzenie sprawiedliwej kary, rezygnację ze stosowania prawa odwetu. Taka postawa w konfrontacji ze złem (nadstawienie drugiego policzka, gdy doznano obelgi – jako nieoczekiwana i wolna od agresji reakcja zwyczajająca zło; oddanie płaszczka, gdy zabrano już suknię – jako wzór radykalizmu motywowanego bliskością królestwa Bożego; wykonanie narzuconej pracy – jako znak gotowości do współpracy) zatrzymuje z jednej strony eskalację panującą w świecie przemocy, z drugiej zaś stwarza warunki niezbędne do pojednania. „Chodzi o stworzenie aktywnej strategii zdolnej do wytworzenia nowej relacji wobec przeciwnika, relacji uwalniającej go od logiki i praktyki przemocy i niesprawiedliwości”³⁹. Jak podkreśla U. Luz, antyteza dotyczy Mateuszowej wspólnoty i jej doświadczenia cierpienia, prześladowań, biczowania i śmierci (por. Mt 23,34). Doświadczenie przemocy jest dla adresatów Ewangelii czymś realnym, zaś rezygnacja z oporu wobec niej stanowi konkretne, ale możliwe wezwanie, ponieważ Jezus pierwszy przeszedł tę drogę⁴⁰. Nie wydaje się jednak, żeby to radykalne wymaganie Jezusa wykluczało budowanie pokoju światowego na drodze sprawiedliwości. Tekst bowiem nie

³⁸ Paciorek, *Ewangelia według Świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, 243.

³⁹ Paciorek, *Ewangelia według Świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, 246.

⁴⁰ Por. Luz, *Das Evangelium nach Matthäus. 1. Teilband. Mt 1–7*, 298.

sugeruje pacyfizmu ani też postawy politycznej polegającej na biernej wytrwałości. Wskazanie Jezusa dotyczy obecności w świecie proroków, którzy staną się „sakramentem pokoju”, przyjmując na siebie ryzyko niereagowania przemocą na niegodziwość. Dobra interpretacja tej antytezy Jezusa znajduje się w zaleceniach moralnych, jakie Paweł apostoł skieruje do Rzymian: „Nie daj się zwyciężyć złu, ale zło dobrem zwyciężaj!” (Rz 12,21). Warto w tym miejscu przywołać słowa ojca świętego Franciszka z orędzia na 50. Światowy Dzień Pokoju, obchodzony w tym roku pod hasłem: „Wyrzeczenie się przemocy: styl polityki na rzecz pokoju”. Papież przypomniał, że być prawdziwymi uczniami Jezusa dziś oznacza także przyjęcie Jego propozycję wyrzeczenia się przemocy: „Odrzucenie przemocy nie jest dla chrześcijan posunięciem czysto taktycznym, ale sposobem bycia osoby, postawą człowieka, który jest tak bardzo przekonany o miłości Bożej i o Jego mocy, że nie boi się walczyć ze złem jedynie bronią miłości i prawdy”⁴¹.

3. MIŁUJĄCY NIEPRZYJACIÓŁ: MT 5,43-48

Ostatnia spośród sześciu Mateuszowych antytez (Mt 5,21-48) jest radykalnym wezwaniem Jezusa do przewyciężenia podziału na przyjaciół i nieprzyjaciół: „Miłujcie waszych nieprzyjaciół i módlcie się za tych, którzy was prześladują” (Mt 5,44). Cel tego dezyderatu określony został słowami: „tak będziecie synami Ojca waszego, który jest w niebie” (Mt 5,45). Nie bez powodu odpowiada on błogosławieństwu odnoszącemu się do czyniących pokój, którzy „zostaną nazwani synami Bożymi” (Mt 5,9). Miłować bliźniego według Starego Testamentu oznacza nie tylko powstrzymać się od wyrządzenia mu krzywdy, ale także pozytywnie działać dla

⁴¹ Franciszek, *Orędzie na 50. Światowy Dzień Pokoju* (2017), nr 3.

jego dobra⁴². Miłość, o której tu jest mowa, nie jest kwestią emocji czy sentymentu, ale polega na postawie życzliwości wyrażającej się w konkretnych czynach. To rozszerzenie koncepcji bliźniego, które do przykazania miłości bliźniego włącza także nieprzyjaciół (przykazanie to nigdy przed Jezusem nie zostało wyrażone w tak radykalny i absolutny sposób, co stanowi o charakterystycznej i wyłącznej Jego własności) jest u Mateusza odpowiednikiem nieograniczonej i bezgranicznej miłości Boga.

„Nieprzyjaciół”, o którym jest mowa, oznacza tu tak wroga osobistego (takie jest bowiem zastosowanie ogólnego terminu *ἐχθρός*) jak i wroga religii, Boga i jego ludu (co wynika z kontekstu, zachęty do modlitwy za prześladowców chrześcijan). W paralelnym tekście Łukasza: „Lecz powiadam wam, którzy słuchacie: Miłujcie waszych nieprzyjaciół; dobrze czyńcie tym, którzy was nienawidzą; błogosławcie tym, którzy was przeklinają, i módlcie się za tych, którzy was oczerniają” (Łk 6,27-28) nieprzyjaciół określani zostali jako ci, którzy nienawidzą, przeklinają i oczerniają. Zastosowana tu liczba mnoga wskazuje, że wymaganie miłości nieprzyjaciół nie zostaje zawężone do jakiejś jednej kategorii wrogów, np. osobistych. Także forma *imperativu praesentis* sygnalizuje, że nie ma się tu na myśli wyjątkowej sytuacji konfliktowej⁴³. To uniwersalne wymaganie Jezusa wiąże się z głoszeniem przez Niego królestwa Bożego, które jest w stanie objąć życie prywatne i publiczne, poszczególne grupy społeczne, jak również całą ludzkość.

Przykazanie miłości nieprzyjaciół postawił Jezus – zauważa A. Paciorek – opierając się na „założeniu bliskości królestwa Bożego, wobec którego człowiek powinien dać odpowiedź. [...] Mateusz przedstawia miłość nieprzyjaciół nie jako coś rozumnego, naturalnego i skutecznego, ale uzasadnia po pro-

⁴² Por. Paciorek, *Ewangelia według Świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, 250.

⁴³ Por. Schrage, *Etica del Nuovo Testamento*, 93-94.

stu jego istnienie tym, że Ten, który nadał takie przykazanie, żyje we wspólnocie swych uczniów do skończenia świata jako zmartwychwstały Pan⁴⁴. Wezwanie do miłości wobec nieprzyjaciół uwidacznia, że miłość Boga wobec grzeszników, proklamowana przez Jezusa, zobowiązuje uczniów do przejścia ponad miłością naturalną i niestosowania zasady wzajemności (*do ut des*), do przyznania racji zasadzie, by zło zwyciężać siłą miłości. U Mateusza miłość nieprzyjaciół wiąże się z błogosławieństwem dotyczącym „wprowadzających pokój” (Mt 5,9) i prześladowaniami z tego powodu (Mt 5,10.11). Sam termin „prześladowca” (Mt 5,44, inaczej u Łk 6,28) pozwala rozpoznać obecną w tle rzeczywistość wspólnoty uciemnionej (por. Mt 10,23; 23,34). Dokładnie w doświadczeniu prześladowań uczeń Jezusa jest wezwany do wypróbowania swojej zdolności miłowania i wprowadzania pokoju tam, gdzie inni posługują się przemocą⁴⁵. Zdaniem E. Schockenhoffa Jezusowe wymaganie miłości nieprzyjaciół ma podwójny cel: „z jednej strony ukierunkowane jest na przewycięzenie impulsu odwplaty we własnym sercu, z drugiej na przemianę, na »odwrogowienie« drugiego. Ponieważ Jezus leczy rany nienawiści tak moje, jak i mojego wroga, jest On jedyną skuteczną drogą do trwałego pokonania wrogości. [...] Chrześcijanie mają odpowiedzialność – na podstawie własnego etosu – za współkształtowanie świata, dlatego też zobowiązani są do świadectwa Ewangelii, bez którego wysiłek na rzecz pokoju i sprawiedliwości w świecie pozostanie niewiarygodny. Z tego względu wymagane przez Jezusa przykazanie miłości nieprzyjaciół posiada także wymiar polityczny, który przekracza granice narodowe⁴⁶”.

⁴⁴ Paciorek, *Ewangelia według Świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*, 251.

⁴⁵ Por. Schnackenburg, *Il messaggio morale del Nuovo Testamento. I: Da Gesù alla chiesa primitiva*, 131.

⁴⁶ Schockenhoff, *Die Bergpredigt*, 233.

4. ZAKOŃCZENIE

W artykule podjęliśmy próbę odczytania na nowo specyfiki Jezusowego programu pokoju ofiarowanego człowiekowi i światu według przekazu Ewangelii synoptycznych. Zobaczyliśmy, że w kulturach politycznych starożytnego wschodu, Izraela oraz imperium rzymskiego – współczesnym Jezusowi – pokój oznaczał podporządkowanie sobie nieprzyjaciół poprzez wykorzystanie przewagi militarnej i sięganie również po przemoc. Analiza wybranych przez nas tekstów pozwoliła nam z jednej strony zdefiniować pokój przyniesiony przez Jezusa jako moc dynamicznie rozwijającego się królestwa Bożego, z drugiej zaś zrozumieć, że orędzie Jezusa na temat pokoju jest *novum eschatologicznym* antycypowanym w historii. Zobaczyliśmy – zwłaszcza na podstawie Mateuszowego logionu „o mieczu” (Mt 10,34-36) i Łukasowego „o podziałach” – że Jezus jest świadomy, iż owo *novum* (królestwo Boże, nowy porządek, nowa wizja pokoju) będzie wystawione na wiele prób, przeszkód, a także wrogość i sprzeciw niesprawiedliwych struktur świata. Prawdziwa tożsamość uczniów to – według słów Jezusa z Mateuszowego Kazania na górze (Mt 5,9) – bycie ειρηνοποιοί („czyniącymi pokój”), nosicielami i konstruktorami Jego ειρήνη („pokoju”), zaangażowanymi czynnie w zażegnanie konfliktów i odbudowywanie i zachowywanie pokoju pomiędzy ludźmi⁴⁷. Dla realizowania tej misji wezwani i zobowiązani zostali do przyjęcia nowych wymagań etyki Jezusa. Z jednej strony, aby wprowadzać pokój tam, gdzie inni odwołują się do przemocy, Jezus znosi prawo odwetu i wzywa do odrzucenia przemocy, z drugiej zaś radykalizuje on przykazanie miłości bliźniego, nakazując chrześcijanom przezwyciężenie podziału na przyjaciół i nieprzyjaciół. „Z odkupienia i pojednania [...] wypływa imperatyw i pochodzi moc łaski, która angażuje do działania tu na ziemi z mesjańskiego nakazu poko-

⁴⁷ Por. Benedykt XVI, *Orędzie na XLVI Światowy Dzień Pokoju* (2013).

ju, mobilizując wszystkie siły miłości łagodnej, miłosiernej, która włącza także samego przeciwnika⁴⁸. Za A. Riccardi, założycielem chrześcijańskiej wspólnoty Świętego Idziego, w szczególny sposób zaangażowanej w budowanie Jezusowego pokoju w świecie, trzeba powtórzyć wezwanie skierowane do współczesnych uczniów Jezusa: „Pokój jest zbyt ważną rzeczywistością, by pozostawić go w rękach niewielu. [...] Przyjaciele pokoju powinni uczynić słyszalnym swój głos⁴⁹”.

BIBLIOGRAFIA

- Benedykt XVI, *Orędzie na XLVI Światowy Dzień Pokoju „Błogosławieni pokój czyniący”* (2013).
- Bovon F., *Vangelo di Luca. II: Commento a 9,51-19,27* (Brescia: Paideia 2007).
- Bovon F., *Vangelo di Luca. III: Commento a 19,28-24,53* (Brescia: Paideia 2013).
- Crimella M., *Luca. Introduzione, traduzione e commento* (Milano: Edizioni San Paolo 2015).
- Descamps A., „Sprawiedliwość”, *Słownik teologii biblijnej* (red. X. Léon-Dufour) (Poznań – Warszawa: Pallotinum³1990) 897-906.
- Franciszek, *Orędzie na 50. Światowy Dzień Pokoju „Wyrzeczenie się przemocy: styl polityki na rzecz pokoju”* (2017).
- Häring B., *La contestazione dei non violenti* (Brescia: Morcelliana²1969).
- Léon-Dufour X., „Pokój”, *Słownik teologii biblijnej* (red. X. Léon-Dufour) (Poznań – Warszawa: Pallotinum³1990) 700-705.
- Luz U., *Das Evangelium nach Matthäus. 1. Teilband. Mt 1–7* (Neukirchner – Vluyn: Benzinger⁴1997).
- Maggioni B., *Uomo e società nella Bibbia* (Milano: Jaca Book 1987).
- Manicardi E., „Cristo è la nostra pace. Le vie originali della pace cristiana”, *Rivista di Teologia dell’Evangelizzazione* 25 (2009) 81-103.

⁴⁸ B. Häring, *La contestazione*, 26.

⁴⁹ A. Riccardi, „Contro tutte le guerre”, 15.

- Mickiewicz F., *Ewangelia według świętego Łukasza. Rozdziały 1–11* (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament III/1; Częstochowa: Edycja Świętego Pawła 2011).
- Mosetto F., *Lettura del Vangelo secondo Luca* (Roma: LAS 2003).
- Nikolaus W., „«Nicht Frieden, sondern das Schwert»? Mt 10,34 (Lk 12,51) im Kontext der Verkündigung Jesu”, *Praeparatio Evangelica. Studien zur Umwelt, Exegese und Hermeneutik des Neuen Testaments* (red. W. Kraus – F. Wilk) (Wissenschaftliche Untersuchungen zum Neuen Testament 98; Tübingen: Mohr Siebeck 1997) 169-186.
- Riccardi A., „Contro tutte le guerre. Gli amici della pace ora devono farsi sentire”, *Famiglia cristiana* 2 (2017) 15.
- „Res Gestae Divi Augusti”, (tł.) S. Łoś – E. Wiprzycka, *Wybór źródeł do historii starożytnej* (red. A.S. Chankowski) (Warszawa: Instytut Historyczny Uniwersytetu Warszawskiego 1995).
- Riedo-Emmenegger Ch., *Prophetisch-messianische Provokateure der Pax Romana. Jesus von Nazareth und andere Störenfriede im Konflikt mit dem Römischen Reich* (Novum Testamentum et Orbis Antiquus Studien zur Umwelt des Neuen Testaments 56) (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2005).
- Paciorek A., *Ewangelia według świętego Mateusza. Rozdziały 1–13*. (Nowy Komentarz Biblijny. Nowy Testament I/1; Częstochowa: Edycja Świętego Pawła 2005).
- Ross G., *Il Vangelo di Luca commento esegetico e teologico* (Roma: Città Nuova 1992).
- Schnackenburg R., *Il messaggio morale del Nuovo Testamento. I: Da Gesù alla chiesa primitiva* (Brescia: Paideia 1989).
- Schockenhoff E., *Die Bergpredigt. Aufruf zum Christsein* (Freiburg im Briesgau: Herder 2014).
- Schulz S., *Q. Die Spruchquelle der Evangelisten* (Zürich: Theologischer Verlag 1972).
- Schrage W., *Etica del Nuovo Testamento* (Brescia: Paideia 1999).

KRZYSZTOF BIELIŃSKI, kapłan Zgromadzenia Najświętszego Odkupiciela (redemptoryści), uczeń prof. Joachima Gnilki,

doktor teologii biblijnej Uniwersytetu Ludwika Maximiliana w Monachium w Niemczech (2001), aktualnie profesor *invitato* w Akademii Alfonsjańskiej, Instytucie Wyższym Teologii Moralnej Papieskiego Uniwersytetu Laterańskiego w Rzymie; zajmuje się nauczaniem moralnym w podwójnym dziele Łukasza i *Corpus Paulinum*.